

Masculinitats, gènere i igualtat: què fem amb els homes?

BEGONYA ENGUIX GRAU

Universitat Oberta de Catalunya

benguix@uoc.edu

RESUM

En aquest article propose explorar les masculinitats contemporànies considerant els homes i les masculinitats com a subjectes de gènere i com a actors fonamentals per a la consecució de societats més igualitàries i democràtiques. Seguint l'empremta dels estudis crítics dels homes i les masculinitats (CSMM), l'article repassa les teoritzacions més significatives en el camp d'estudi de les masculinitats i se centra específicament en la masculinitat hegemònica, les masculinitats híbrides i la masculinitat tòxica, i entén les «noves» masculinitats com a alternatives a aquelles. Finalment, pose aquests conceptes en relació amb els estudis recents del Centre d'Investigacions Sociològiques (CIS) (*Percepciones sobre la igualdad entre hombres y mujeres y estereotipos de género*) i el Centre d'Estudis d'Opinió de Catalunya (CEO) (*Enquesta sobre valors a Catalunya*) per explorar què ens diuen les enquestes sobre la relació dels homes amb el feminisme i la igualtat de gènere hui.

PARAULES CLAU

Masculinitat, hegemonia, privilegi, igualtat, política.

Introducció

A la seua *TED talk*, Chimamanda Ngozi Adichie, cèlebre autora del supervendes *We should all be feminists* (2014),¹ es defineix com una feminista negra, feliç i que no odia els homes. Està bé saber-ho perquè aquesta posició contrasta fortament amb la de l'autora francesa Pauline Harmange, que amb el seu llibre *Hombres, los odio* (2020)² va aconseguir un gran èxit editorial.

Les dues dones em serveixen per mostrar que si el gènere és alguna cosa, és relació: relació entre homes, dones i altres perquè tothom forma part del conglomerat de gènere, entès, en el nostre context cultural, de manera binària i oposicional. Un home esdevé home mitjançant espesses xarxes de relacions que troben en el seu cos un node de relacions (Haraway, 2004) i una caixa de ressonància. Són també les relacions intergènere i intragènere les que donaran forma al tipus d'home que és i definiran si és prou home o no («un home de veritat» o *a real man / a man in full* en la seua accepció anglesa). Una dona també esdevé dona, com ja apuntava Beauvoir, enredada en extenses xarxes de relacions. En paraules de l'antropòloga Gayle Rubin (1975), una dona esdevé esposa en una relació, una dona esdevé oprimida en una relació. Sens dubte, la biologia és una forma de subjecció, però en cap cas pot esdevenir, com afirma Butler (2024), una forma de determinació. El binarisme i l'oposició entre el masculí i el femení donen forma encara hui —malgrat els molts canvis ocorreguts— a un marc excloent que no es correspon amb les nostres experiències o vivències concretes. Cal abandonar la idea, tant en l'àmbit teòric com en el de les anàlisis empíriques, que la masculinitat és una, uniforme i està oposada radicalment a la feminitat. A més a més, fins fa molt poc temps, els homes i les masculinitats han estat invisibles/invisibilitzades i aquesta invisibilitat no ha estat ni casual ni neutral: és política i forma part del privilegi masculí (Kimmel i Ferber, 2009: XIV).

Com a sistema de classificació social, el gènere és relació, organitza la producció i la reproducció, és a la base i impregna institucions socials bàsiques com la família, l'escola i l'Estat, distribueix (de manera desigual) drets, privilegis i poder, jerarquitzza, atorga més o menys valor a les persones i encara té molts més efectes en els quals ací no puc entrar. Les nostres classificacions de cossos, gèneres i sexualitats estan relacionades amb (sustenten) models econòmics i socials particulars. Howson (2008: 111) considera que existeix una masculinització de l'hegemonia d'Occident que es basa en els principis hegemònics d'heterosexualitat, provisió i agressió.

És tant o més important el que el gènere fa i pot fer que el que el gènere és. De fet, és més important entendre'n els efectes i les conseqüències que continuar debatent sobre què és, on es localitza i quin percentatge de «realitat» conté. De fet, per a les posicions antigènere actuals, el sexe és considerat com a real —i natural— però el gènere és considerat pura ideologia i manipulació. No podem entendre el gènere sense tenir en compte els homes i altres posicions de

1. Aquest llibre es va traduir al català amb el títol *Tothom hauria de ser feminista* (Barcelona, Fanbooks, 2018).

2. Aquest llibre es va publicar en català amb el títol *Jo, els homes, els detesto* (Barcelona, Destino, 2020).

gènere. El gènere és relació, classificació, valor, segmentació, cos, identitat i política, entre altres coses, però, tal com Butler comenta al seu darrer llibre (2024), no hi ha ni hi ha hagut mai una posició única ni unitària sobre el que és el gènere.

Tot i que el gènere no és «un problema» de dones (només) ni només afecta les dones, les prioritats de les primeres antropòlogues feministes es van centrar a visibilitzar i analitzar el problema més urgent que les relacions de gènere produeixen: la desigualtat, la subordinació de les dones i les violències, per preguntar-se per la seua universalitat (Ortner i Whitehead, 1989). Aquells estudis incorporaven un incipient estudi dels homes com a subjectes generitzats. A mitjans dels anys setanta les teories de rols socials inclouen els rols relacionats amb la masculinitat i, influenciades per les teories feministes, critiquen les explicacions tradicionals de les diferències de gènere. Alguns autors, com el psicòleg social Joseph Pleck, comencen a considerar les opressions que els rols de gènere amaguen i els costos que els ideals i rols socials masculins tradicionals suposen per als homes físicament, psicològicament i en les seues relacions amb les dones.

Als anys huitanta, als països anglosaxons, es produeix un distanciament del determinisme imperant en les teories dels rols sexuals i altres aproximacions funcionalistes i psicològiques. La teoria dels rols sexuals, essencialista, determinista i poc crítica, és substituïda per un construccionisme social que reconeix que els homes no són una categoria unitària amb idèntiques quotes de poder. Existeixen masculinitats múltiples però sempre estan travessades per les relacions de poder (Carrigan, Connell i Lee, 1985).

Carrigan, Connell i Lee (1985) proposen estudiar les masculinitats múltiples en relació amb el poder i introdueixen la idea de masculinitats dominants o hegemòniques, que són dinàmiques i relacionals. La masculinitat no és un ens fix, ahistòric i universal, sinó que incorpora possibilitats de canvi a la seua concepció i pràctiques.

El que hui coneixem com a *estudis crítics dels homes i les masculinitats* s'originen a finals dels anys huitanta i es consoliden als anys noranta.³ Els homes, com a referent de tot el que s'havia construït, de la raó, la productivitat, el valor i la humanitat (*mankind*), eren invisibles, com l'aire: testimonis modestos (Haraway, 1997), absents i silenciosos d'acord amb una masculinitat abstracta (Hartsock, 1983); és a dir, una masculinitat universal i descorporeïtzada, totpoderosa però inconcreta, tot i que ha servit per estructurar les societats, les cultures, els estats i les epistemologies occidentals. Hearn (1998: 787) afirma que «una de les formes dominants en què els homes teoritzen (o no teoritzen) els homes ha estat l'absència».⁴ En no parlar d'ells, són reafirmats perquè les absències oculten la centralitat implícita dels homes, ja que «la visió androcèntrica del món és el sentit comú del nostre món perquè és immanent al sistema de categories de tots els agents, incloent-hi les dones (i per tant les teòriques feministes)» (Bourdieu, 1994, a Bourdieu, 1996: 199).

3. Per a més informació sobre genealogies i idees principals sobre les masculinitats, vegeu Enguix, Nardini i Abril (2018).

4. Totes les traduccions d'aquest article són de l'autora.

La consideració dels homes com a subjectes de i amb gènere es produeix fa aproximadament trenta-cinc anys, esperonada per l'impacte crític i transformador del feminisme i altres moviments d'alliberament com el moviment de lesbianes, gais, bisexuals i transsexuals (LGBT). El problema és que molts homes encara no reconeixen que són gènere i no se saben marcats pel privilegi i pels diferencials de poder en relació amb el gènere, la classe, l'etnicitat, la sexualitat, la religió o l'edat. La invisibilitat és un dels trets hegemònics de la masculinitat dominant considerada com a norma inqüestionada i ha de ser criticada «en termes epistemològics» i també «ètics» (Braidotti, 2012: 22).

Estudiar les masculinitats és, per tant, una necessitat urgent per exposar les dinàmiques de gènere travessades per estructures de poder que operen simultàniament en diferents àmbits (personal, social, geopolític i epistemològic), també perquè la dominació masculina comporta opressió i limitació per als mateixos homes. Els homes i les masculinitats són actors necessaris del canvi social cap a societats més justes.

Masculinitat(s) i els seus límits

La masculinitat està en permanent (re)construcció i avaluació, però en canvi la feminitat existeix, es dona per fet i no és sotmesa a proves ni a rituals de consecució o superació (Vale de Almeida, 1996). Per això, l'antropòloga Elisabeth Badinter (1993) i l'antropòleg David D. Gilmore (1994) consideren que és molt més fàcil dir el que un home no és que el que un home és. No obstant això, Raewyn Connell es va atrevir a donar-nos una definició de la masculinitat al seu llibre clàssic *Masculinities*:

La masculinitat, en la mesura que la podem definir amb claredat, és alhora un lloc de relacions de gènere, el conjunt de pràctiques a través de les quals els homes i les dones se situen a si mateixos en relació amb el gènere, i els efectes de les pràctiques esmentades en les experiències corporals, en la personalitat i la cultura (Connell, 1995: 71).

A *Gender and power* (1987), Connell identifica com a substantives per a l'estructuració social de la masculinitat tres esferes: les relacions de producció (divisió sexual del treball segons la qual es considera l'home com a proveïdor i la dona com a reproductora), les relacions de poder (subordinació de les dones i dels homes que no encaixen en el sistema d'expectatives socials sobre la masculinitat hegemònica) i el que ara anomenaríem *afectes* o *cathexis*, el nivell emocional. Les masculinitats són configuracions de pràctica que es donen en l'acció social (Connell i Messerschmidt, 2005: 836), s'organitzen en la intersecció entre el poder, la producció i l'emoció, i donen lloc a una multitud de masculinitats —hegemòniques, subordinades, marginades i oposicionals— que coexisteixen i interactuen simultàniament i que es configuren, totes, en circumstàncies històriques específiques (Connell, 1987). El nivell emocional és ara considerat com un eix de canvi de les masculinitats tòxiques i violentes, de manera que

actualment es promou la pràctica de masculinitats curadores i emocionalment sanes (Elliot, 2015) com a alternativa.

Jeff Hearn considera que la masculinitat pot referir-se tant a pràctiques, configuracions de pràctiques, acoblaments de pràctiques, identitats, tipus, estructures, institucions, processos, psicodinàmiques i altres coses (Hearn, 2004 i 2015), i que, per tant, el concepte de *masculinitat* o *masculinitats*, en plural, és difícil de definir.

Gilmore va definir la masculinitat d'una manera molt més simple, com «la forma acceptada de ser d'un home adult en una societat concreta» (Gilmore, 1994: 15) i va evidenciar com són de relacionals els gèneres. Els ideals masculins i les formes acceptades de ser un home adult en una societat concreta no són objectius fàcils d'aconseguir, i més aviat els ideals de gènere funcionen com a mecanismes d'emmirallament estereotipats que, en realitat, no es corresponen amb cap realitat concreta:

Segons el consens general, als Estats Units l'únic home que no s'ha d'avergonyar de res és un jove casat, pare de família, blanc, urbà, del nord, heterosexual, protestant, amb educació superior i una bona feina, aspecte, pes i alçada adequats i amb un rècord recent en esports... Qualsevol home que no s'ajusti a aquests requisits pot, si més no ocasionalment, arribar a considerar-se indigne, incomplet i inferior (Goffman, 1968: 150).

Malgrat el pas del temps, els nombrosos canvis socials esdevinguts, els avenços feministes i els drets de gènere adquirits, aquesta afirmació no ha perdut validesa perquè segurament, quan pensem en la masculinitat (no les masculinitats) i la imaginem, la «identitat masculina» que pensem —presentada de manera essencialista, reduccionista i universalitzant— en realitat és la «masculinitat hegemònica»: una masculinitat que persegueix la reproducció del patriarcat a partir del repudi de la feminitat; una masculinitat que es mesura a través del poder, l'èxit econòmic, la riquesa i la posició social, i que té en el control de les emocions, la gosadia i l'agressivitat alguns dels seus atributs (Enguix, Nardini i Abril, 2018: 10).

Com he comentat, Badinter i Gilmore van considerar que és més fàcil dir allò que un home no és que dir el que és: bàsicament un home no és un nen, ni una dona ni és homosexual. La feminitat (efeminament o ploma), la sexualitat (l'homofòbia) i l'edat funcionen com a marcadors de masculinitat. Edat, sexualitat i gènere marquen els límits d'una categoria omnipresent, ubíqua, relacional i relliscosa que aprèn abans allò que no ha de fer que allò que ha de fer:

La idea d'identitat masculina s'ha construït principalment com a rebuig de la feminitat i dels valors que la configuren estereotipadament. Per això menysprea la sensibilitat i la tendresa en els homes, rebutja els valors de la cura i de la compassió i s'alça contra totes les manifestacions de debilitat i de necessitat de suport psicològic (Alberdi i Escario, 2007: 69).

D'hegemonies, hibridació, puresa i toxicitat

A l'article «Toward a new sociology of masculinity» Carrigan, Connell i Lee (1985) comencen a donar forma al concepte de *masculinitat hegemònica*, que uns anys més tard Raewyn Connell refinaria. Segurament siga el concepte més important, utilitzat i famós en relació amb les masculinitats.

Partint dels conceptes d'*hegemonia* i *blocs històrics* de Gramsci, la masculinitat hegemònica proposa explicar com i per què els homes mantenen rols socials dominants sobre les dones i altres identitats de gènere que són percebudes com a «femenines» en una societat determinada (Connell, 1987; 1995: 77). Es defineix com una pràctica o un patró de pràctiques de gènere que legitima la posició dominant dels homes a la societat i justifica la subordinació de les dones i altres maneres marginades de ser home (Connell, 1987; 1995: 77): «Sempre es construeix en relació amb diverses masculinitats subordinades, així com en relació amb les dones» (1987: 183). El concepte de *masculinitat hegemònica* és àmpliament utilitzat per capturar dinàmiques patriarcals de poder entre els homes i respecte de les feminitats i les masculinitats no hegemòniques. En estar basat en pràctiques que permeten el manteniment de la dominació col·lectiva dels homes, la masculinitat hegemònica pot incloure pràctiques tòxiques com la violència, encara que aquesta no és sempre una característica definitòria perquè l'hegemonia té moltes configuracions (Connell i Messerschmidt, 2005: 840).

Per a Messerschmidt, el concepte de *masculinitat hegemònica* ha estat la força motriu dels estudis crítics sobre masculinitats, s'ha convertit en omnipresent, ha demostrat ser crucial per a la conceptualització de les masculinitats a tot el món i ha tingut molta influència en la comprensió interdisciplinària de la masculinitat (Messerschmidt, 2019: 85).

L'hegemonia, la relacionalitat, la legitimació del patriarcat i la subordinació d'altres persones són elements fonamentals de la masculinitat hegemònica. No hem d'oblidar, però, que es tracta no d'una característica fixa o invariable, sinó d'una pràctica o de patrons de pràctiques que se sostenen gràcies a un altre element fonamental per a Connell: la complicitat tant de dones com d'homes per al sosteniment dels patrons d'hegemonia, una complicitat que pot ser entesa, perfectament, com una violència simbòlica (Bourdieu, 2012).

Com ja havia avançat Goffman, el model hegemònic idealitzat culturalment encaixa amb un percentatge petit d'homes (blancs, educats, heterossexuals i rics segons Carrigan, Connell i Lee [1985: 552]). Com que les relacions de gènere interseccionen amb el gènere, les relacions de classe i l'ètnia (Carrigan, Connell i Lee, 1985: 590-592), es poden donar situacions en què les hegemonies es moguen i canvien, i fins i tot algunes dones siguen hegemòniques. Però, en tot cas, els homes, com a homes, sempre es beneficien de la subordinació de les dones i d'altres grups pel que Connell anomena *dividend patriarcal*, és a dir,

l'avantatge que té per als homes com a grup el manteniment d'un ordre de gènere desigual. Els ingressos econòmics no són l'única classe de benefici. També hi ha l'autoritat, el respecte, el ser-

vei, la seguretat, l'accés a l'habitatge, al poder institucional, el suport emocional i el control sobre la pròpia vida. El dividend patriarcal, per descomptat, es redueix a mesura que augmenta la igualtat de gènere (Connell, 2009: 142).

En encunyar el concepte de *masculinitat hegemònica*, Connell (1995) va fragmentar la categoria *home* i va mostrar que els homes formulen eleccions discursives particulars a partir d'un inventari cultural disponible i acceptable de comportaments masculins.

Per a Vale de Almeida (1996: 5), la masculinitat hegemònica és un model central i ideal que és inassolible per als homes individualment i que exerceix sobre tots ells un efecte controlador mitjançant la seva internalització, la ritualització de les pràctiques quotidianes de sociabilitat i un discurs que exclou tot el camp emocional considerat com a femení. La masculinitat s'ha de veure com un procés construït i fràgil, no uniforme. Hi ha masculinitats subordinades i hegemòniques, sempre interseccionades per l'edat, el treball, l'estatus, la riquesa, la classe social, el nivell educatiu, l'orientació sexual, l'origen ètnic i altres factors. En qualsevol moment històric hi ha diverses masculinitats que competeixen entre si (Connell, 1987) perquè els homes comparteixen de manera molt desigual els fruits del patriarcat que principalment beneficien una masculinitat hegemònica que és blanca, de classe mitjana o alta i heterosexual.

Justament per ser tan famós, sovint el concepte de *masculinitat hegemònica* s'ha malinterpretat o utilitzat de manera esbiaixada. El 2005, en un article que és ara considerat una obra imprescindible d'aquest camp, la mateixa Connell juntament amb Messerschmidt van reavaluar el concepte per refinar-lo. Van reconèixer el seu regust essencialitzant i que inicialment estava emmarcat sols en una concepció heteronormativa del gènere. Afirmaren que la masculinitat hegemònica no és un patró unitari sinó un «bloc històric» en què s'entrellacen molts patrons, i que aquesta hibridació és resultat d'un procés constant de negociació, traducció i reconfiguració perquè aquesta és la millor estratègia per aconseguir l'hegemonia externa (Connell i Messerschmidt, 2005: 844). Aquests processos de negociació, traducció i reconfiguració tenen lloc tant intergènere com intragènere; la sexualitat i la performació del gènere són elements fonamentals en la constitució dels blocs. A més a més, ens alerten que «és desitjable eliminar qualsevol ús de la masculinitat hegemònica com un model fix, transhistòric. Aquest ús viola la historicitat del gènere i ignora les massives evidències de canvi en les definicions socials de la masculinitat» (Connell i Messerschmidt, 2005: 838).

Anys més tard, Messerschmidt ha parlat d'«aplicacions inconsistentes» del concepte per referir-se a les aproximacions que «principalment es van concentrar sobre a qui i quin tipus d'home de fet representa la masculinitat hegemònica». Aquestes aproximacions se centren en un tipus de masculinitat fixa o dominant en moments i llocs particulars. No tenen en compte la naturalesa relacional de la masculinitat hegemònica ni el fet que tothom que participa en les relacions de gènere desiguals som *collective orchestrators* de la masculinitat hegemònica (Messerschmidt, 2019: 87).

I no és així: cal entendre les masculinitats hegemòniques com a patrons de pràctiques i elements dinàmics en una xarxa social de relacions de gènere en què les desigualtats i la legitimació de

les relacions de gènere desiguals són fonamentals i no pensar en característiques masculines fixes o en certs grups d'homes —com polítics, directius o celebritats— senzillament perquè ocupen posicions de poder (Messerschmidt, 2019: 88). Són processos dinàmics, fluids, provisionals i basats en pràctiques que requereixen la complicitat de les subalternes per assegurar el manteniment de les posicions hegemòniques. Cal, per tant, atendre la naturalesa canviant, relacional i interseccional del concepte (classe, ètnia, nació, gènere, edat, sexualitat, etc.). Per refinar les anàlisis futures, Messerschmidt (2019: 89) proposa distingir entre masculinitats «hegemòniques» i «dominants» i analitzar les seues relacions i co construcció, una proposta encertada per poder treballar amb les pràctiques, afectes, discursos i materialitats masculines concretes.

En el camp de les masculinitats, en els darrers anys hi ha hagut una veritable explosió de termes i, al marge de les famosíssimes *noves masculinitats*, han aparegut conceptes com el de *masculinitats híbrides* (Demetriou, 2001; Bridges i Pascoe, 2014); *masculinitats polihegemòniques* (Scheff, 2006); *masculinitats inclusives* (Anderson, 2009; Anderson i MacCormack, 2016); *hegemonia dels homes* (Hearn, 2004); *masculinitats tòxiques* (Boise, 2019; Harrington, 2021); *masculinitats curadores* (Elliot, 2015); *masculinitats alternatives* (Carabí i Armengol, 2014; Gutmann, 2014); *masculinitats igualitàries i alternatives* (Téllez, Martínez i Sanfèlix, 2019); *masculinitats hegemòniques múltiples* (Jefferson, 2002); *masculinitats dominants múltiples* (Coles, 2009); *masculinitats tradicionals dominants* (Flecha et al., 2013); *masculinitats positives* (Messerschmidt i Messner, 2018); *masculinitats saturades* (Mercer, 2017), i un llarg etcètera.⁵

Moltes d'aquestes etiquetes es defineixen per l'absència o alternativa als trets hegemònics, com, per exemple, és el cas de les masculinitats igualitàries, curadores i alternatives, que formarien part de l'espectre d'allò que coneixem com a *noves masculinitats*.⁶ D'altres es caracteritzen per la multiplicació de les pràctiques hegemòniques i/o dominants (com mostren Jefferson, Coles, Flecha i d'altres) o per l'eixamplament de la base de l'hegemonia, que inclou la desaparició de l'homofòbia i, sobretot, de l'homohistèria com a importants eixos de canvi en les masculinitats contemporànies (Anderson i McCormack, 2018). D'altres se centren en la saturació de les masculinitats atrapades entre significats sovint contradictoris i en conflicte (Mercer, 2017).

Entre les nombroses etiquetes disponibles, destaca el concepte de *masculinitats híbrides*, que ha esdevingut molt popular en els darrers anys. Les masculinitats híbrides, tal com han estat conceptualitzades, no consisteixen, com habitualment es creu, en la barreja de trets i pràctiques dispars, sinó en la incorporació d'elements dispars —cura del propi cos i dels altres, pràctiques homoeròtiques i d'altres— amb la finalitat d'assegurar l'hegemonia masculina i la reproducció del patriarcat. Demetriou (2001: 337), basant-se en Gramsci i també en Bhabha, va ser un dels primers crítics

5. Per evitar sobrecarregar l'apartat de referències només hi incloc les més destacades d'aquest punt. La resta es poden traçar fàcilment a partir de les autores i els conceptes.

6. Per a una anàlisi crítica d'aquesta categoria vegeu Enguix (2021).

de la primera definició de la masculinitat hegemònica en considerar que la masculinitat hegemònica és un bloc híbrid que vincula pràctiques de diverses masculinitats per assegurar la reproducció del patriarcat. El procés de formació dels blocs d'hibridació opera més mitjançant la negociació que mitjançant la negació, és a dir, mitjançant intents d'articular, apropiar-se i incorporar (més que negar, marginar o eliminar) elements diferents o aparentment oposats (el que Demetriou anomena *pragmatisme dialèctic*) (Demetriou, 2001: 349). En la revisió del concepte el 2005, Connell i Messerschmidt van incorporar aquests aspectes.

Segons Bridges i Pascoe (2014: 246 i 247), les masculinitats híbrides reproduïen, al mateix temps que amaguen, els sistemes de desigualtat basats en el gènere, l'ètnia i la sexualitat, i tenen conseqüències que modelen, reflecteixen i emmascaren les desigualtats. Poden distanciar certs grups d'homes de la masculinitat hegemònica; coexisteixen amb la idea que la masculinitat blanca i heterosexual té menys importància que altres formes de masculinitat més subordinades o marginals i reforcen les fronteres i desigualtats socials i simbòliques existents de maneres que sovint funcionen per ocultar sistemes de poder i desigualtat de maneres històricament noves. Les tres estratègies que utilitzen les masculinitats híbrides són el distanciament discursiu, els pres-tecs estratègics i l'enfortiment de les fronteres de gènere (Bridges i Pascoe, 2014).

Les masculinitats híbrides incorporen selectivament elements identitaris masculins o fins i tot femenins associats amb grups subordinats o marginalitzats. En la seua anàlisi dels discursos presidencials dels dos Bush sobre la Guerra del Terror, Messerschmidt (2010: 161) destaca la incorporació d'aspectes sensibles, empàtics i humanitaris, característiques femenines que difuminen les diferències de gènere però que no afecten la dominació de gènere sinó que reproduïen els sistemes existents de poder i autoritat. La popularitat actual del terme pot distanciar-nos de les pràctiques d'hegemonia i subordinació d'altres persones i fins i tot fer-nos creure que l'adopció de pràctiques igualitàries compensa les pràctiques hegemòniques: la flexibilitat del gènere en el patriarcat postmodern és perillosa perquè ens crea la il·lusió que el patriarcat ha desaparegut (Hennessy, 1995: 172). Cal, doncs, preguntar-se per la capacitat de les masculinitats híbrides per al canvi i l'erradicació dels sistemes de poder i desigualtat. El fet que les masculinitats hegemòniques es donen en circumstàncies específiques i estiguen obertes al canvi històric implica que pot existir una lluita per l'hegemonia en la qual formes antigues de masculinitat hegemònica siguen desplaçades per noves formes que també són masculinitat hegemònica (Messerschmidt, 2019: 87). De la mateixa manera, ens hem de preguntar on queden el poder, la subordinació i els privilegis en relació amb les noves masculinitats (Enguix, 2021).

Una altra etiqueta que s'ha popularitzat darrerament és *masculinitat tòxica*: és una categoria afectiva, poc concreta, insuficientment caracteritzada i que sempre és cosa de l'altre, perquè «en allunyar-se d'elements tan "tòxics" de la masculinitat, els homes poden representar-se el privilegi masculí heterosexual com una cosa del passat, fins i tot quan continua estructurant les institucions» (Harrington, 2021: 350). Harrington (2021: 350) considera que condemnar la masculinitat tòxica permet als homes posicionar-se contra la misogínia, l'homofòbia i la violència al mateix temps que accepten que la masculinitat té relació amb aquests problemes però la

violència i l'assetjament sexual són cosa del passat o d'homes amb problemes mentals. La cèlebre etiqueta *#notallmen* il·lustra aquesta posició. Al nostre país, un exemple d'això és el discurs sobre la violència de gènere de la ultradreta de Vox quan afirma, com va fer Macarena Olona, que els «homes no violen, violen els violadors», desvinculant els homes dels actes de violència i negant l'existència d'una violència estructural (Pichel Vázquez, 2024: 151) i del dividend patriarcal. La idea de la masculinitat tòxica és postfeminista (Gill, 2007) perquè relega el patriarcat al passat i «individualitza el sexisme com una qüestió d'actituds personals. Les acadèmiques feministes haurien de ser cauteloses amb l'ús de la masculinitat tòxica com una categoria analítica» (Harrington, 2021: 350).

Segons Sam de Boise (2019), el concepte de *masculinitat tòxica* es va crear als anys huitanta i es va generalitzar entre grups d'homes com el moviment mitopoiètic i els Promise Keepers, en principi per retornar a una masculinitat «eterna» basada en la cura, la compassió i la força, però que finalment va derivar en «una política fortament antifeminista i nocions obertament reaccionàries de retorn a uns rols de gènere mitjançant la promoció del “patriarca benivolent” com el proveïdor econòmic i espiritual de la família (nuclear)» (Boise, 2019: 147). La masculinitat tòxica sembla apuntar que, més que els homes, són només alguns aspectes del gènere els que són problemàtics. Al contrari que conceptes estructurals com el de *masculinitat hegemònica*, condemna una sèrie de comportaments sota una etiqueta ahistòrica i descontextualitzada i individualitza problemes socials (Boise, 2019: 149). De fet, és possible que la masculinitat mateixa siga el que és tòxic (Boise, 2019: 150).

(Alguns) homes i la igualtat

El 1995, Bourdieu va escriure:

Sembla com si la revolució feminista fos un fet consumat. S'enumeren els èxits de les dones i les posicions socials que ocupen ara que abans els eren inaccessibles. Sembla que aquest nou poder és vist com una amenaça pels homes fins al punt de fundar moviments de defensa dels seus interessos. *Els dominants sempre tenen tendència a sobreestimar les conquestes dels dominats, i a atribuir-se'n el mèrit, fins i tot quan se'ls ha arrencat* (Bourdieu, 2012: 1). (La cursiva és nostra.)

Després del *#metoo* i altres accions polítiques feministes tendim a creure que la «revolució feminista» és imparabile. Els mitjans de comunicació i l'acadèmia es fan ressò de l'avenç recent del feminisme. Però l'any 1995 la revolució feminista ja semblava un «fet consumat» que mobilitzava —en contra— els homes.

Arran dels resultats de les eleccions europees del 9 de juny de 2024, Sánchez Cuenca ha afirmat:

[...] les anomenades «guerres culturals» tenen efectes difícils d'anticipar. Els avenços en feminisme, ecologisme, etc., han produït una reacció iracunda en alguns sectors de la població, més acu-

sada entre els homes que entre les dones i especialment visible entre els homes joves (Sánchez Cuenca, 2024).

Segons diferents anàlisis, els homes joves són els principals votants de l'agrupació de Luis Al-*víse Pérez Fernández* Se Acabó la Fiesta, que ha aconseguit amb un discurs antimigratori i antifeminista entrar al Parlament Europeu amb tres eurodiputats i més de 800.000 vots (Viejo, 2024). Segons Grady (a Echarri, 2023), els homes ja no només aspiren a frenar en la mesura del possible els avenços de l'agenda feminista, sinó a recuperar la iniciativa, monopolitzar l'espai públic i silenciar les persones discrepants. Echarri comenta que als Estats Units el 62 % d'homes republicans i el 46 % de demòcrates consideren ara que el feminisme és més negatiu que positiu per al conjunt de la societat, quan fa tres anys prop d'un 60 % del total dels homes consideraven que el progrés de l'agenda feminista era «esperançador».

Al nostre país, en els darrers mesos s'han publicat dues enquestes que ens donen pistes sobre quin és el sentiment de la població en aquest sentit. El Centre d'Estudis d'Opinió de Catalunya (CEO) va elaborar l'*Enquesta sobre valors a Catalunya*,⁷ que es va publicar el 21 de febrer de 2024. Abans, el 15 de gener de 2024, s'havien publicat els resultats de l'enquesta del Centre d'Investigacions Sociològiques (CIS) *Percepciones sobre la igualdad entre hombres y mujeres y estereotipos de género*, la primera d'aquest tipus, que va crear un significatiu rebombori social perquè bona part dels mitjans de comunicació del país, si no tots, es van fer ressò que les dades obtingudes apuntaven que el 44,1 % dels homes creuen que la promoció de la igualtat ha anat tan lluny que ara són els homes els discriminats. Altres troballes de què es feien ressò apuntaven que les dones continuen dedicant el doble de temps que els homes a la cura dels fills.⁸

La pregunta 26 de l'enquesta del CEO demana per les desigualtats que existeixen actualment entre homes i dones a Catalunya i mesura les respostes en una escala del 0 al 10. Tal com podem veure a la taula 1, només un 18,9 % dels enquestats consideren que hi ha igualtat entre homes i dones (valor 5), un 2,1 % consideren que hi ha molta desigualtat en perjudici dels homes o que els homes estan en desavantatge (valor 0 de l'escala) i un 10,2 % consideren que hi ha molta desigualtat en perjudici de les dones o que les dones estan en desavantatge (valor 10 de l'escala). La posició majoritària és que existeix més o menys desigualtat en perjudici de les dones (53,1 %, valors 6-9 de l'escala), mentre que només un 14,2 % de les persones entrevistades consideren que la desigualtat va més o menys en perjudici dels homes (valors 1-4).

Si mirem les dades segons el gènere, els homes superen les dones en percentatges més o menys significatius en totes les posicions en què es considera el desavantatge masculí, però també en

7. L'estudi del CEO es pot consultar a l'enllaç següent: <https://ceo.gencat.cat/ca/estudis/registre-estudis-dopinio/estudis-dopinio-ceo/societat/detall/index.html?id=9088> (consulta: 1 març 2024).

8. Per exemple, vegeu <https://elpais.com/sociedad/2024-01-15/un-441-de-los-hombres-creo-que-se-ha-llegado-tan-lejos-en-la-promocion-de-la-igualdad-de-las-mujeres-que-ahora-se-les-discrimina-a-ellos.html> (consulta: 20 abril 2024). L'estudi del CIS es pot consultar a l'enllaç següent: <https://www.cis.es/es/detalle-ficha-estudio?origen=estudio&codEstudio=3428> (consulta: 20 gener 2024).

la percepció que ja hi ha igualtat, mentre que les dones superen els homes en les posicions inverses i, de manera bastant significativa, en l'afirmació que hi ha molta desigualtat. Tot i que la posició predominant amb molta diferència percentual és que sí que existeix desigualtat en perjudici de les dones, els homes són més proclius a afirmar el desavantatge masculí i també consideren més que les dones que ja existeix igualtat.

TAULA 1

Percepció de les desigualtats entre homes i dones a Catalunya (segons el gènere)

	Total	Homes	Dones
Hi ha molta desigualtat en perjudici dels homes o els homes estan en desavantatge (valor 0)	2,1	3,1	1,2
Existeix més o menys desigualtat en perjudici dels homes (valors 1-4)	14,2	21,3	10,6
Hi ha igualtat (valor 5)	18,9	22,6	15,5
Existeix més o menys desigualtat en perjudici de les dones (valors 6-9)	53,1	54,6	58
Hi ha molta desigualtat en perjudici de les dones o les dones estan en desavantatge (valor 10)	10,2	6,7	13,4

FONT: Elaboració pròpia a partir de dades del CEO.

Si mirem les dades segons l'edat, la idea que hi ha molta desigualtat en perjudici dels homes o que els homes estan en desavantatge (valor 0) és molt minoritària a totes les edats —els percentatges oscil·len entre el 3,3% dels enquestats⁹ d'entre 16 i 29 anys i el 0,5% dels més grans de 65—, tot i que val la pena destacar que, a mesura que augmenta l'edat, el percentatge descendeix (3,3% de 16 a 24 anys; 3,2% de 25 a 34 anys; 2,9% de 35 a 49 anys; 1,6% de 50 a 64 anys, i 0,5% entre les persones més grans de 65 anys). L'edat no afecta l'afirmació que ja hi ha igualtat entre homes i dones.

La pregunta 27c demana si «el moviment feminista ha anat massa lluny» sense cap més comentari: el 15,7% dels homes i l'11,4% de les dones hi estaven molt d'acord. Els homes que hi estan bastant d'acord són un 20,5% i les dones són un 17,6%; en conjunt, hi estan molt o bastant d'acord un 36,2% dels homes i un 29% de les dones. Per edats, el grau més elevat d'acord el trobem entre les persones de 16 a 24 anys (38,9%),¹⁰ però sense diferències gaire substantives amb els altres grups d'edat. En totes les franges d'edat el nivell de desacord amb l'afirmació supera el

9. En aquesta enquesta no hi ha dades encreuades per edat o simpaties polítiques segons el gènere.

10. De 16 a 24 anys, 38,9%; de 25 a 34 anys, 31,8%; de 35 a 49 anys, 34%; de 50 a 64 anys, 28,2%, i més de 65 anys, 32,5%.

nivell d'acord,¹¹ però entre els joves de 16 a 24 anys les dues posicions només estan a 0,3% de distància, la més petita de tota la mostra.

L'enquesta també inclou els encreuaments per simpatia de partit. Els percentatges més elevats d'acord amb la idea que existeix desigualtat en perjudici dels homes els trobem entre els votants del Partit Popular (4,4%) i Vox (12,4%), mentre que els percentatges més elevats d'acord amb la idea que la desigualtat existent va en perjudici de les dones els trobem entre votants de la CUP (17,6%) i d'ECP-Sumar (14,2%). La creença que existeix igualtat entre homes i dones adquireix els valors més elevats entre simpatitzants del PP (40,6%), el PSC (22,7%) i Ciutadans (36,8%), a molta distància de les altres formacions. Les simpaties polítiques també són rellevants per a la consideració de si el moviment feminista ha anat massa lluny: hi estan majoritàriament molt d'acord els simpatitzants del PP (37,5%) i de Vox (70,6%), en ambdós casos amb els valors més alts de la mostra. Entre els que hi estan molt en desacord trobem les simpatitzants de la CUP (59,2%) i ECP-Sumar (47,4%), també amb els valors més alts.

El CIS ens mostra els resultats de l'enquesta desagregats per sexe, de manera que ens centrarem únicament en les respostes dels homes. Les dades ens indiquen que el valor més baix de simpatia cap al moviment feminista (8,8%) el trobem entre el segment més jove de la mostra (16-24 anys) i el més elevat (19,9%) entre les persones de 65 a 74 anys. Un 12,7% dels entrevistats consideren que les desigualtats entre homes i dones al nostre país són molt grans; un 35,5%, que són bastant grans —en percentatge creixent a mesura que augmenta l'edat (40,9% entre els més grans de 65 anys i 40,1% entre els més grans de 75)—; el 30,6% consideren que són petites, i el 18,6%, que són inexistents. Són precisament els joves d'entre 16 i 24 anys els que creuen en major mesura que no existeix desigualtat (27,8%), mentre que els més grans de 65 anys representen el percentatge inferior més baix (11%).

La idea que el feminisme ha anat massa lluny i ara es discrimina els homes (un 44,1% dels homes hi estan molt o bastant d'acord, però un 54,6% no) coexisteix amb la idea que els homes també han de lluitar per la igualtat de gènere (74,2% dels homes hi estan molt o bastant d'acord) i amb la idea que la igualtat entre homes i dones contribueix a fer una societat més justa (96% dels homes hi estan molt o bastant d'acord).¹² Per edats (taula 2), el 51,8% dels joves d'entre 16 i 24 anys consideren que estan discriminats i el 48,2% que no ho estan. En aquesta franja d'edat trobem més implantació de la idea de la discriminació masculina i és l'única en què el percentatge d'acord supera el de desacord.

11. De 16 a 24 anys, 39,2%; de 25 a 34 anys, 43,9%; de 35 a 49 anys, 38,3%; de 50 a 64 anys, 42,5%, i més de 65 anys, 38,4%.

12. Les tres preguntes formen part de la pregunta 6.

TAULA 2

Grau d'acord amb la idea que s'ha arribat tan lluny en la promoció de la igualtat de les dones que es discriminen els homes (segons l'edat)

	Total	16-24 anys	25-34 anys	35-44 anys	45-54 anys	55-64 anys	65-74 anys	+75 anys
Molt o bastant d'acord	44,1	52,8	40,2	46,2	45,7	43	40,8	38
Poc o gens d'acord	54,6	48,2	58,4	52,6	53	55	57,6	59,2

FONT: Elaboració pròpia sobre dades del CIS.¹³

L'enquesta del CIS també ens mostra la importància de l'autoidentificació ideològica: els homes que es consideren més de dretes creuen que les desigualtats són petites o inexistentes (72,9%), mentre que els homes que es consideren d'esquerres creuen que les desigualtats entre homes i dones són molt o bastant grans (71,8%). També la idea que les dones no aconseguiran la igualtat si no és que els homes lluiten pels seus drets està condicionada pel posicionament polític: entre els homes de dretes, hi estan molt o bastant d'acord un 42,6%, i entre els d'esquerres, un 86%. En canvi, no existeix gaire diferència respecte al fet que la igualtat entre homes i dones contribueix a fer una societat més justa: ho creuen un 99% d'homes d'esquerres i un 85,1% d'homes de dretes.

Com ja ens mostrava l'enquesta del CEO, com més a la dreta, més augmenta la tendència a pensar que el feminisme ha anat massa lluny i que ara es discrimina els homes (78%), mentre que s'observa la tendència oposada entre els homes d'esquerres (el 84% hi estan poc o gens d'acord). Cal afegir que el percentatge més alt de votants de Vox —un partit d'ultradreta clarament antigènere i antifeminista— el trobem entre els joves de 16 a 24 anys (19,6%).

Coda

Les bones notícies són que les enquestes ens diuen que la igualtat és un ideal democràtic instal·lat al nostre entorn, que mostren una sorprenent unanimitat d'opinió respecte a la igualtat com un valor i un requisit de les societats justes i democràtiques i que apunten la necessària implicació dels homes en la lluita per la igualtat. Les males notícies són les discrepàncies sobre si hi ha igualtat o no, el seu nivell d'assoliment i les seues repercussions —en forma de desavantatges o discriminació— en les relacions de gènere en funció del gènere de les persones entrevistades i la seua autoadscripció ideològica (més que de l'edat). No podem llegir les qüestions de gènere ni relatives a la igualtat amb independència del gènere i les simpaties polítiques, però tampoc de l'edat, sobretot pel que fa al grup més jove.

13. Per facilitar l'anàlisi traiem els percentatges de les respostes en blanc o dels qui han respost NS o NC.

Les posicions antifeministes dels populismes de dretes europeus i americans semblen estar calant de manera important entre els homes i particularment entre els homes joves, que consideren en major mesura que altres grups d'edat que el feminisme ara discrimina els homes. Si bé és una bona notícia que ja no és possible pensar seriosament en la democràcia i la política ignorant les qüestions de gènere, com ens recorden Graff i Korolzcuk, és una mala notícia que la dreta tingui èxit a l'hora de «capturar el terme *gènere*, redefinir els seus significats i demonitzar-lo, fent que la igualtat de gènere aparega com enemiga de la gent» (Graff i Korolzcuk, 2022: 4); l'antigènere/antifeminisme i els populismes de (ultra) dreta tenen nombrosos punts de contacte i d'uns es passa als altres amb facilitat. La rendibilització política de la por a la pèrdua del privilegi masculí no és nova, però sí recalcitrant, i troba en les xarxes socials un potent mecanisme d'amplificació.

A la llum de les enquestes, al nostre país la situació no sembla ser tan extrema com en altres llocs d'Europa. Les pràctiques masculines híbrides, noves i tòxiques conviuen i lluiten pel manteniment de l'hegemonia i coexisteixen posicions aparentment contradictòries. Al mateix temps que els homes tenen menys problemes que mai per identificar-se com a feministes i s'afirma que la igualtat és un valor, que les dones encara estan majoritàriament discriminades i que els homes s'han d'implicar en la lluita per la igualtat, alguns homes creuen que ja hi ha igualtat i que el feminisme ha anat massa lluny i els discrimina. Les dades apunten l'existència d'una separació entre igualtat i feminisme, més gran entre homes que entre dones però important també entre les dones, i també connectada amb l'edat i les posicions ideològiques de dretes. Sembla que es busquen polítiques i drets *a la carta*, per evitar «el greuge als drets masculins adquirits» (Kimmel, 2017) i agafar del feminisme i la igualtat només les peces que ens encaixen i/o ens interessin (a cadascú/cadascuna).

Connell pensava que, a mesura que la igualtat de gènere anés guanyant espai, el dividend patriarcal i les masculinitats hegemòniques en perdrien. Potser no va preveure com es podia afirmar i negar la igualtat al mateix temps, amb discursos afirmatius en un marc en què els canvis estructurals per assolir la igualtat efectiva es perceben, de vegades, com un atac als significats profunds, tradicionals i hegemònics de les masculinitats, al seu supremacisme i als seus privilegis. Les ideologies masculinistes —la «masclesfera» (Ging, 2019), els *red pillers*, etc.— que promouen el victimisme masculí (Botto i Gottzén, 2023: 3) no són només una expressió d'una reacció antifeminista, sinó que són la prova de les resistències masculines al canvi. Algunes masculinitats incorporen els discursos d'igualtat, però es resisteixen a perdre els privilegis i creen un vincle masculí que podem anomenar *hegemònic, híbrid, tòxic o nou*.

Referències

- ALBERDI, Inés; ESCARIO, Pilar (2007). *Los hombres jóvenes y la paternidad*. Madrid: Fundación BBVA.
- ANDERSON, Eric; MCCORMACK, Mark (2018). «Inclusive masculinity theory: Overview, reflection and refinement». *Journal of Gender Studies* [en línia], 27 (5), p. 547-561. <<https://doi.org/10.1080/09589236.2016.1245605>> [Consulta: 10 abril 2020].

- BADINTER, Elisabeth (1993). *XY: La identidad masculina*. Madrid: Alianza.
- BOISE, Sam de (2019). «Editorial: Is masculinity toxic?». *NORMA* [en línea], 14 (3), p. 147-151. <<https://doi.org/10.1080/18902138.2019.1654742>> [Consulta: 25 març 2021].
- BOTTO, Matteo; GOTZÉN, Lucas (2023). «Swallowing and spitting out the red pill: Young men, vulnerability, and radicalization pathways in the manosphere». *Journal of Gender Studies* [en línea], 33 (5), p. 596-608. <<https://doi.org/10.1080/09589236.2023.2260318Z>> [Consulta: 20 novembre 2023].
- BOURDIEU, Pierre (1996). «Masculine domination revisited». *Berkeley Journal of Sociology*, 41, p. 189-203.
- (2012). «Symbolic violence». *Revista Latina de Sociología*, 2, p. 1-4.
- BRIDGES, Tristan; PASCOE, Cheri Joe (2014). «Hybrid masculinities: New directions in the sociology of men and masculinities». *Sociology Compass*, 8 (3), p. 246-258.
- BUTLER, Judith (2024). *Who's afraid of gender?* Nova York: Farrar, Straus and Giroux.
- CARRIGAN, Tim; CONNELL, Raewyn; LEE, John (1985). «Toward a new sociology of masculinity». *Theory and Society*, 14 (5), p. 551-604.
- COLES, Tony (2009). «Negotiating the field of masculinity. The production and reproduction of multiple dominant masculinities». *Men and Masculinities* [en línea], 12 (1), p. 30-44. <<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1097184X07309502>> [Consulta: 5 febrer 2024].
- CONNELL, Raewyn W. (1987). *Gender and power: Society, the person and sexual politics*. Cambridge: Polity Press.
- (1995). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- CONNELL, Raewyn W.; MESSERSCHMIDT, James W. (2005). «Hegemonic masculinity. Re-thinking the concept». *Gender & Society*, (19) 6, p. 829-859.
- DEMETRIOU, Demetris Z. (2001). «Connell's concept of hegemonic masculinity: A critique». *Theory and Society*, 30 (3), p. 337-361.
- DOLPHIJN, Rick; TUIN, Iris van der (2012). «Interview with Rosi Braidotti». A: *New materialism: Interviews and cartographies*. Ann Arbor: Open Humanity Press, p. 19-37.
- ECHARRI, Miquel (2023). «Posmachismo: el furibundo movimiento que intenta destruir los logros feministas». A: *El País/ICON* [en línea] (6 març). <<https://elpais.com/icon/2023-03-06/el-amanecer-del-posmachismo-la-fuerza-que-intenta-desacreditar-al-feminismo-convirtiendo-en-victimas-a-los-hombres.html>> [Consulta: 10 maig 2024].
- ELLIOTT, Karla (2015). «Caring masculinities: Theorizing an emerging concept». *Men and Masculinities* [en línea], 19 (3), p. 1-20. <<https://doi.org/10.1177/1097184X15576203Z>> [Consulta: 23 gener 2019].
- ENGUIX GRAU, Begonya (2021). «Las (nuevas) masculinidades a debate: poder, privilegio, cuerpo y cuidado». A: TÉLLEZ INFANTES, Anastasia; MARTÍNEZ GUIRAO, Javier Eloy; SANFÉLIX ALBELDA, Joan (ed.). *Hombres, género y patriarcado: Reflexiones, cuerpos y representaciones*. Madrid: Dykinson, p. 35-54.
- ENGUIX GRAU, Begonya; NARDINI, Krizia; ABRIL, Paco (2018). «Hombres en movimiento, masculinidades en revisión». *Quaderns de l'ICA*, 34, p. 5-29.
- GILL, Rosalind (2007). «Postfeminist media culture. Elements of a sensibility». *European Journal of Cultural Studies*, 10 (2), p. 147-166.
- GILMORE, David (1994). *Hacerse hombre: Concepciones culturales de la masculinidad*. Barcelona: Paidós.
- GING, Debbie (2019). «Alphas, betas, and incels: Theorizing the masculinities of the manosphere». *Men and Masculinities* [en línea], 22 (4), p. 638-657. <<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1097184X17706401>> [Consulta: 20 febrer 2024].
- GOFFMAN, Erving (1968). *Estigma: La identidad deteriorada*. Buenos Aires: Amorrortu.
- GRAFF, Agnieszka; KOROLCZUK, Elzbieta (2022). *Anti-gender politics in the populist moment*. Nova York: Routledge.
- HARAWAY, Donna J. (1997). *Modest _Witness@ Second Millennium. FemaleMan _ Meets_ Onco Mouse: Feminism and Technoscience*. Londres: Routledge.

- HARAWAY, Donna J. (2004). *The Haraway reader*. Londres: Routledge.
- HARMANGE, Pauline (2020). *Hombres, los odio*. Barcelona: Paidós.
- HARRINGTON, Carol (2021). «What is “toxic masculinity” and why does it matter?». *Men and Masculinities* [en línia], 24 (2), p. 345-352. <<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1097184X20943254>> [Consulta: 10 maig 2024].
- HARTSOCK, Nancy (1983). «The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically feminist historical materialism». A: HARDING, Sandra (ed.). *Feminism and methodology: Social science issues*. Bloomington: Indiana University Press, p. 157-180.
- HEARN, Jeff (1998). «Theorizing men and men’s theorizing: Varieties of discursive practices in men’s theorizing of men». *Theory and Society*, 27 (6), p. 781-816.
- (2004). «From hegemonic masculinity to the hegemony of men». *Feminist Theory*, 5 (1), p. 49-72.
- (2015). *Men of the world: Genders, globalizations, transnational times*. Londres: Sage.
- HENNESSY, Rosemary (1995). «Queer visibility in commodity culture». A: NICHOLSON, Linda; SEIDMAN, Steven (ed.). *Social postmodernism*. Nova York: Cambridge University Press, p. 142-183.
- HOWSON, Richard (2008). «Hegemonic masculinity in the theory of hegemony. A brief response to Christine Beasley’s “Rethinking hegemonic masculinity in a globalizing world”». *Men and Masculinities* [en línia], 11 (1), p. 109-113. <<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1097184X08315105>> [Consulta: 10 gener 2024].
- KIMMEL, Michael (2017). *Angry white men: American masculinity at the end of an era*. Nova York: Bold Type Books.
- KIMMEL, Michael; FERBER, Abby L. (2009). *Privilege: A reader*. Nova York: Avalon Books.
- MERCER, John (2017). *Gay pornography: Representations of masculinity and sexuality*. Londres: I. B. Tauris.
- MESSERSCHMIDT, James W. (2010). *Hegemonic masculinities and camouflaged politics*. Boulder: Paradigm Publishers.
- (2019). «The salience of “hegemonic masculinity”». *Men and Masculinities* [en línia], 22 (1), p. 85-91. <<https://doi.org/10.1177/1097184X18805555Z>> [Consulta: 1 febrer 2024].
- NGOZI ADICHIE, Chimamanda (2013). «We should all be feminists». *TEDxEuston* [en línia]. <https://www.youtube.com/watch?v=hg3umXU_qWc> [Consulta: 2 març 2024].
- (2014). *We should all be feminists*. Nova York: HarperCollins.
- ORTNER, Sherry B.; WHITEHEAD, Harriet (1989). *Sexual meanings: The cultural construction of gender and sexuality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PICHEL VÁZQUEZ, Alexandre (2024). *Género ultra: Movilizaciones afectivas en la política de género de Vox*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- RUBIN, Gayle (1975). «The traffic in women: Notes on the “political economy” of sex». A: REITER, Rayna R. (ed.). *Toward an anthropology of women*. Nova York: Monthly Review Press, p. 157-210.
- SÁNCHEZ CUENCA, Ignacio (2024). «El PSOE aguanta, la izquierda baja en Europa». *El País* [en línia] (11 juny). <<https://elpais.com/opinion/2024-06-11/el-psoe-aguanta-la-derecha-baja-en-europa.html>> [Consulta: 11 juny 2024].
- TÉLLEZ INFANTES, Anastasia; MARTÍNEZ GUIRAO, Javier Eloy; SANFÉLIX ALBELDA, Joan (2019). *Masculinidades igualitarias y alternativas: Procesos, avances y reacciones*. València: Tirant lo Blanch.
- VALE DE ALMEIDA, Miguel (1996). *The hegemonic male: Masculinity in a Portuguese town*. Londres: Berghan Books.
- VIEJO, Manuel (2024). «El auge de Alvisé Pérez y por qué ha logrado tres eurodiputados y 800.000 votos». *El País* [en línia] (10 juny). <<https://elpais.com/espana/2024-06-10/el-auge-de-alvise-perez-y-por-que-ha-logrado-tres-eurodiputados-y-casi-800000-votos.html>> [Consulta: 10 juny 2024].
- WOLFMAN, Greg; HEARN, Jeff; YEADON-LEE, Tray (2021). «Hollow femininities: The emerging faces of neoliberal masculinities». *NORMA* [en línia], 16 (4), p. 217-234. <<https://doi.org/10.1080/18902138.2021.1996829>> [Consulta: 1 febrer 2024].
- ZAROV, Dubravka (2020). «Feminist fears». *European Journal of Women’s Studies*, 27 (2), p. 109-112.